A török nyelvek hatása a magyarra

0. Az időszámításunk szerinti I. évezred második felében óriási szerepe volt az ősmagyarság fejlődésében a törökségnek, ezen belül is a török népek ún. bolgár-török ágának. Elég, ha futó pillantást vetünk a nyelvünkbe került jövevényszavakra, hogy meggyőződjünk róla, milyen anyagi és szellemi gazdagodást jelentett a magyarok számára a török kapcsolat. Az állattenyésztés, a földművelés, a kertészkedés, a szövés-fonás területén nagyon sokat tanultunk a törököktől. Az ilyen szavak, mint a *törvény*, *tanú*, *bér*, *kölcsön*, *bélyeg* stb. azt mutatják, hogy a társadalmi szervezet fejlődésére is nagy volt a hatásuk. Még az ún. alapszókincshez tartozó testrésznevek között is szép számmal akadnak kölcsönzések, pl. *kar*, *gyomor*, *szakáll*, *boka*, *térd* stb., pedig az általános nyelvészet tanúsága szerint ezen a területen ritka a szóátvétel.

Tulajdonképpen nem is a magyar szókincs török elemeinek a száma a döntő itt, hanem a magyar nép társadalmi, gazdasági struktúrájában török hatásra bekövetkezett változás. Ligeti Lajos[1] feltételezi, hogy régi török jövevényszavainknak a száma eredetileg lényegesen nagyobb volt, hiszen a jóval későbbi oszmán-török kölcsönzésekből is nagyon sok kiveszett a magyar nyelvből a török uralom megszűntével.

A magyar nyelv török jövevényszavainak a vizsgálata több mint százéves múltra tekinthet vissza, s ha akadnak is tisztázandó problémák, nagy vonalakban megoldottnak tekinthető a kérdés. A magyar nyelv közelmúltban megjelent etimológiai szótára[2] tartalmazza ezeket a szavakat, úgyhogy velük nem foglalkozom a továbbiakban.

Két nyelv egymásra hatása, különösen ha e mögött jelentős népkeveredés, s ennek eredményeként keletkező széles körű kétnyelvűség áll, mint tudjuk, nem merül ki jövevényszavak átvételében. Tükörjelentések, tükörszavak és -kifejezések jelennek meg, s ezen túlmenően minden nyelvi szintet érhet az idegen nyelv hatása.

A magyar nyelv kutatói mostanáig rendkívül keveset tettek annak érdekében, hogy a szókölcsönzésen kívül más területeken is kimutassák a magyar nyelvet ért török hatást. A kutatás annyira a kezdet kezdetén tart, hogy lehetséges egyetlen közepes terjedelmű cikk keretében az egész kérdés áttekintése.

1. Tükörjelentések, tükörszavak, tükörkifejezések

Féreg 'Wurm; wildes Tier'; *toportyánféreg* 'Bär, Wolf'. A tör. *kurt* szó folytatásai egyes török nyelvekben jelentenek férget, hernyót, vadállatot és farkast (l. RÄSÄNEN, EtymWb 303).[3] A hernyó és a vadállat jelentés igen sajátos, úgyhogy sokkal valószínűbbnek tarthatjuk tükörfordítás voltát a magyarban, mint a véletlen szemléletbeli egyezést.

---

[1] LIGETI LAJOS, A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. MNy 72: 12.

[2] A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I. Budapest, 1967; II. 1970; III. 1976. Rövidítése: MTESz.

In: MSFOu. 185(1983): 59–72. p.

Fogas 'Zander'. A hal másik, általánosan elterjedt neve a magyarban a *süllő*, amely egy bolgár-török **šilliγ* alak átvétele. A csuvasban ma *šəla* a szó hangalakja. Erről a MTESz megjegyzi, hogy ugyanolyan származéka a csuv. *šəl* 'fog' szónak, mint a magyar *fogas* a *fog* 'Zahn' főnévnek.

A MTESz azonban csak szemléletbeli egyezésre gondol. Hivatkozik a szlovák és a cseh *zubač* 'Zander' szóra, amely ugyancsak a *zub* 'Zahn' főnév származéka. Ez azonban bizonyára tükörfordítás a magyarból. A csehben *fogoš* alakban is megvan a szó. Ez bizonyára német közvetítéssel került át, ahol a *Fogosch* alak is használatos a szóban forgó hal megnevezésére. A román a *süllő* alakot kölcsönözte (rom. *şalău*). A magyar halnévnek ez a nagy elterjedtsége a szomszéd népek nyelvében nagyon kétessé teszi az azonos szemlélet feltételezését.

Házas 'verheiratet', *házasodik* 'sich verheiraten'. Mindkét szó tövében a m. *ház* 'Haus' van meg.

A ház szónak ilyen jelentésű származékai a török nyelvekre jellemzők, pl. csuv. *avlannə*, tat. *öjläŋgün*, oszm. *evli* 'házas'; csuv. *avlan*; tat. *öjlän* stb. (l. RÄSÄNEN, EtymWb 34; SEVORŤAN, 1974: 514–515).[4]

A magyar szavak török tükörszó volta már régen felvetődött, s Ligeti Lajos nemrég ismét felhívta rá a figyelmet (MNy 72: 132).

A MTESz csak hivatkozik az oszmán párhuzamra, s idézi a bolgár nyelvjárási *задомявам се* 'megházasodik, férjhez megy' (*дом* 'ház') arra nézve, hogy hasonló jelentésfejlődés máshol is végbement. Megemlíthetjük a román *căsătorit* 'házas' és az *a căsători* 'házasodni' alakokat is (rom. *casă* 'ház').

A m. *házas* 'verheiratet' szóra a MTESz szerint ebben a jelentésben 1456-ból való az első adat. Így nem lehet oszmán-török vagy román tükörfordítás. A bolgár és a román szó viszont bizonyára oszmán-török hatással magyarázható. A csuvas párhuzam alapján a magyarban a bolgár-törökből is eredhet a tükörfordítás.

A távoli spanyol *casarse* 'megházasodik, férjhez megy, megnősül' párhuzam nem gyengíti számottevően annak a valószínűségét, hogy a magyarban török tükörfordítással van dolgunk, hiszen a magyarok a törökökkel éltek kultúrközösségben, a spanyolokkal viszont soha.

Nyomás 'Weide'. RÄSÄNEN (EtymWb 64) a tat. *basau*; csuv. *pozu*, *puzu* 'Acker' szónál megemlíti jelentésbeli párhuzamként a m. *nyomás*-t, mivel az idézett török szavak is egy *nyom* 'drücken, pressen' ige származékai. A nehézséget az jelenti, hogy a török szavak szántóföldet, a magyar szó pedig a szántó parlagon hagyott részét jelenti, úgyhogy a magyar és a török szavak közötti párhuzam még további vizsgálatra szorul.

Egyház 'Kirche'. A magyar szó az ómagyar *id* ~ *igy* 'szent' és a 'ház' összetétele, amint ezt a MTESz is megállapítja. Ligeti (MNy 72: 134) a kun *yiχ-öv* 'Tempel, Kirche' szót hozza fel a magyar párhuzamául (*yiχ* 'szent'; *öv* 'ház').

---

[3] MARTTI RÄSÄNEN, Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki, 1969.

[4] E. V. SEVORŤAN, Etimologičeskij slovaŕ ťurskich jazykov. I. Moskva, 1974; II. 1978; III. 1980.

Ünnep 'Feier'. A magyar szó régebbi alakja **idnap*. Az *id* azonos a fentebb említett szent szóval. Ligeti (l. i. h.) párhuzamul a karaim *yiχkin*; karacsaj-balkar *ïyïχ kün* 'Sonntag' stb. szavakat idézi. A *yiχ*, *ïyïχ* 'szent', *kin*, *kün* 'nap', tehát mind a magyar, mind a török összetételek jelentése: szent nap. Ligeti feltételezi, hogy a magyar szó eredeti jelentése is vasárnap volt.

A tükörkifejezések közül mindössze egy fordul elő a régebbi szakirodalomban, a török hódoltság korából származó *nyelvet fog* 'híradással szolgáló foglyot ejt'. A magyar kifejezés az azonos jelentésű osm. *dil almak* fordítása (l. MNy 32: 45). Ez a kifejezés más török nyelvekben is megvan, valamelyikből az oroszba is bekerült, s az utóbbi évtizedekben magyarra fordított orosz szépirodalmi művekben is találkozunk vele.[5]

Ha egy-két idők során helytelennek bizonyult véleménytől eltekintünk, ennyi az, amit a tudomány ezen a téren mostanáig megállapított.

A fentebb felsorolt török tükörszavakat és kifejezéseket az alábbiakkal tudom kiegészíteni:

Kelet 'Osten'; *nyugat* 'West'; *észak* 'Nord'. A finnugor nyelveknek nincsenek az alapnyelvig visszavezethető közös szavaik az égtájak jelölésére. A cseremiszben, votjákban, mordvinban van ugyan egy közösnek nevezhető rendszer, amely más-más hangalakú, de azonos jelentésű komponensek segítségével nevezi meg az égtájakat. Ez a rendszer magyar fordításban a következő: *napkelet* – *napnyugat*; *éjoldal* (észak) – *napoldal* vagy *nappaloldal* (dél). Ez így van széltében a török nyelvekben. A jelenség bemutatására szolgáljon például a csuvas és a tatár nyelv megfelelő terminológiája:

Csuv. *χəveltuχâś* (*χəvel* 'nap', *tuχâś* 'kimenetel') 'kelet'; *χəvelanâś* (*anâś* 'lemenetel') 'nyugat'; *śər jenni* (*śər* 'éjszaka'; *jenni* 'oldala') 'észak'; *kândâr jenni* (*kândâr* 'nappal') 'dél'.

Tat. *kŏnčâγâš* (*kŏn* 'nap', *čâγâš* 'kimenetel') 'kelet'; *kŏnbatâš* (*batâš* 'lemenetel') 'nyugat'; *tŏn jak* (*tŏn* 'éjszaka'; *jak* 'oldal') 'észak'; *kŏn jak* 'dél'.

A magyar égtájak neveinek régebbi alakjai: *napkelet*, *napnyugat*, *éjszak* (a *dél* 'Süden' szó török kölcsönzés, l. MTESz).

Fontos egyezésnek tartom a török nyelvekkel, hogy mind a *napkelet*, mind a *napnyugat* esetében benne van a terminus nevében az égitest neve, akárcsak a török nyelvekben, s az észak az *éj* 'Nacht' és a darab, rész, oldal jelentésű *szak* szó összetétele mint a török nyelvekben.

Ha csak egy magyar összetétel egyezne a török nyelvekkel, lehetne véletlen szemléletbeli találkozásra gondolni, de az egész rendszer egybeesését már nem lehet ennek tartani. Annál kevésbé, mivel a törökből kölcsönzött *dél* 'Süden' szó is bizonyítja, hogy a törökök szerepet játszottak a magyarok égtáj-szemléletének kialakulásában.

Vagyon 'Vermögen, Habe'. A MTESz szerint a m. *vagyon* szó azonos a létige Sg. 3. személyű alakjával, amely másodlagosan főnevesült. Ezt csupán azzal toldhatjuk meg, hogy ebben a főnevesülésben minden bizonnyal szerepe volt a török nyelvi hatásnak is. A csuvasban a *pur* 'van' ige második jelentése 'bőség, jólét, tartalék' (ČuvRSl.),[6] az oszmán-török *var* 'van' ige vagyont is jelent (l. SEVORŤAN, 1978. 62).

[5] KISS LAJOS, Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. NyelvtudÉrt. 92. sz. Budapest, 1976. 133–134.

[6] Čuvašsko-russkij slovař. Moskva, 1961.

A m. *barom* 'Vieh' szó is egy olyan török alak átvétele, amely a *bar-* 'van' ige származéka, s eredeti jelentése vagyon (l. MTESz).

Kútfő 'Wasserquelle'. A *kútfő* szónak *vísfő* változata is ismeretes. A MTESz megemlíti, hogy hasonló összetétel a mord. *liśma pŕa* (*liśma* 'forrás'; *pŕa* 'fej'). A török nyelvekben azonban a Volga-vidéktől az oszmán-törökökig széltében megtaláljuk ezt az összetételt, pl. csuv. (AŠM.) *śi̯rma puś, śi̯rma puśə* 'verchovje, istok reki' (*śi̯rma* 'folyó'; *puś* 'fej'); *šu poś* 'istok, veršina reki' (*šu* 'víz', *poś* 'fej') *sə̂lpuś* 'kolodec' (*sə̂l* 'forrás'); tat. (TatRSl.)[7] *jə̂lγa bašə̂* 'istok, verchovje' (*jə̂lγa* 'folyó'; *bašə̂* 'feje') oszm. (RADL. IV. 1549) *bunar bašı̯* 'die Quelle' (*bunar* 'forrás'; *bašı̯* 'feje').

AŠMARIN a *śi̯rma puś* összetételnél megjegyzi, hogy az számos csuvas helynévben előfordul.

A Tatár ASzSzK helységnévtára[8] tömegével tartalmaz *-baš*, azaz *fő* végződésű helyneveket, amelyek első tagja folyónév, pl. *Ajbaš, Akbaš, Aktanə̂sbaš, Apšabaš, Arbaš, Ašabaš, Ašitbaš* stb. A megfelelő baskír kiadványban nem kevesebb az ilyen típusú helynevek száma.

A *kútfő, vízfő, folyófő* típusú összetételek széles körű elterjedtsége a török nyelvekben, a helynévadásban betöltött fontos szerepük mind amellett szól, hogy a magyar és a mordvin összetételek török tükörfordítások (a mordvin nyilván tatár). Az oszmánli és a távolabbi törökségi adatok kizárják az ellenkező irányú hatás feltételezését.

A törökök adatok alapján nemcsak a m. *kútfő, vízfő* ősi tükörfordítás, de a csuvas, tatár, baskír stb. földrajzi névadás nyomán a m. *Szalafő* típusú helynevekben is török helynévadási gyakorlat átvételét kell látnunk.

Megalszik (tej, vér) 'gerinnen (Milch, Blut)'. A finnugor nyelvek közül a magyaron kívül csak a cseremiszben van az *alszik* 'schlafen' igének 'gerinnen' jelentése is, pl. (VAS.)[9] *wür mala* 'krov zapekaetśa' (l. *a malem* 'spl'u' igénél), *malδə̂š* 'zakvaska' (*-δə̂š* deverbális nomenképző).

A török nyelvekben széltében megvan az alszik igének a megalszik (vér, tej) jelentése, pl. (RÄSÄNEN, EtymWb 508) középtör. *uδ-yš* 'einschlafen, gerinnen lassen (Milch), Käse machen', balk. *üju-t* id., csag. (VÁMB.) *ujuk* 'gerinnen'; tat. (RADL. I. 1318) *öju* 1. 'schlummern, schlafen', 2. 'gerinnen (von der Milch)'; csuv. (AŠM.) *śi̯və̂r* 'spať, zapekaetśa (krov)'.

A magyarban és a cseremiszben az alszik jelentésű igének második, 'gerinnen' jelentését török hatásra bekövetkezett jelentésbővülésnek kell tartani.

Akárcsak a kölcsönszavaknál, a tükörfordítások esetében is előfordulhat közvetett átadás. BEKE ÖDÖN a finnugor nyelvek mondattanát ért török hatást összegező terjedelmes cikkében (KSz. 15: 1–77), mikor arról ír, hogy több finnugor nyelv török mintára egy speciális szerkezettel fejezi ki az akarást, óhajtást, amely szerkezet a *jön* igéből és egy participiumból áll, lapalji jegyzetben (i. h. 33) két magyar példát is említ. Ezek a példák a következők: *utaznom jő* 'utazni van kedvem'; *nem jött játszódnom* 'nem volt kedvem játszani' (MTsz. Háromszékm.). Ezek azonban a románból való tükörfordítások (vö. rom. *îmi vine să călătoresc* 'nem akarok utazni' [tkp. nem jön utaznom]; *vine* 'jön').

[7] Tatarsko–russkij slovaŕ. Moskva, 1966.

[8] Tatarskaja ASSR; Administrativno-territoriaľnoe delenie. Kazaň, 1963.

[9] VAS., Üpə̂marij (V. M. VASILJEV), Marij Muter. Mosko, 1926.

2. A török hangrendszer hatása a magyarra

Úgy látszik, a török nyelvekből nem került be új hang a magyar nyelvbe, de török hatásra jelentékeny mértékben megváltozott egyes hangok gyakorisága és új hangkapcsolatok jelentek meg.

A török hatás kezdetén a magyarban a *b*, *d*, *g* elsősorban a szó belsejében fordult elő. A finnugor eredetű szavak közül mindössze 10 kezdődik *b*-vel, 4 *d*-vel, *g*-vel viszont egy sem. Az azonban nem lehetetlen, hogy egy-két belső keletkezésű hangutánzó, hangfestő jellegű szóban már ebben a korban volt szókezdő *g* a magyarban. Általánossá azonban a török szavak tették e három hangot a szó elején.

Korábban szókezdő helyzetben ismeretlen volt a *ʒ́* hang, a török kölcsönzésekben azonban nagy számmal fordult elő ilyen helyzetben is, pl. tör. **ʒ́om* > m. *gyom*; tör. *ʒ́apaγï* > m. *gyapjú*; tör. *ʒ́arta* > m. *gyertya*.

A *ʒ́* a magyarban később összeolvadt a gy-vel, de egyes peremnyelvjárásokban mind a mai napig megmaradt *ʒ́*-nek, pl. a kelet-ausztriai Felsőőr (Oberwart) nyelvjárásában ezek a szavak ma is így hangzanak: *dzsum*, *dzsapcsi*, *dzsercsa*.[10]

A szókezdő *k* veláris magánhangzók előtt *χ* lett az ősmagyarban még a török hatás kezdete előtt. A *homok*, *harang* stb. szavakban bizonyára az átadó nyelvben volt *χ*,[11] s nem a magyarban ment végbe ez a hangváltozás, mint régebben feltételezték (l. BÁRCZI, TihAl. 51). A *karó*, *káka*, *kos*, *kóró*, *kút* típusú átvételek azonban ismét meghonosították szókezdő helyzetben is a *k*-t.

Az ősmagyar korban a **ŋk*, **mt*, **nt*, **mp*, **nč*, **ńć* hangkapcsolatból eltűnt a nazális, s *b*, *d*, *g* lett a folytatásuk. A *tengely*, *tenger*, *kantár*, *gyöngy* (az átvétel idején *ʒ́inʒ́ü*-nek hangozhatott) típusú török jövevényszavak ismét meghonosították ezeket a hangkapcsolatokat, vagy legalábbis hozzájuk közel állókat a magyar nyelvben.

3. A magyar nyelv finnugor korból örökölt, s később tovább gazdagodott névszóragozása nem maradt el a török nyelvekétől. Bizonyára ezzel magyarázható, hogy ezen a területen kevés nyomát találjuk a török hatásnak. Az, hogy a magyar a birtokos jelzős szerkezetekben (pl. *az apának a lánya*, *az apa lánya*) a birtokra kiteszi a birtokos személyragot, a török nyelvekkel egyező sajátosság, de belső fejlődés eredménye is lehet.

Megalapozottabb török hatást lehet feltételezni az *ifjonti*, *legénti*, *leánti* stb. típusú alakokban, melyekben az *n* és a *t* lokatívuszragok (l. KLEMM, TörtMondt. 212–213), az *i* pedig melléknévképző. Az említett alakok ma már alig használatosak, az *ifjúkori*, *legénykori*, *leánykori* váltotta fel őket. BEKE a cseremiszből és a mordvinból idéz hasonló típusú példákat (l. i. h. 62–63), s ott török hatással magyarázza őket. A csuvasban pl. a *pürtri* 'házbeli' szóban (*pürt* 'ház') az *r* lokatívuszrag, az *i* melléknévképző.[12] A csuvas szó szószerinti magyar fordítása: *házbani*.

3.1. A magyar névutók (olyan ritka kivételektől eltekintve, mint pl. a *túl*), minden vonzat nélkül követik a főnevet. Sajátos eset a *nélkül*, amelynél csak látszólagos a vonzatnélküliség, mivel szóhatártévesztéssel jött létre (*pénznél kül* > *pénz nélkül*). KLEMM (TörtMondt. 233) a *-nál*, *-nél* ragban ablatívuszi értékű elemet lát, s utal arra, hogy ha-

[10] IMRE SAMU, Felsőőri tájszótár. Budapest, 1973.

[11] Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. 1:2. Szerkesztették: HAJDÚ PÉTER – KRISTÓ GYULA – RÓNA-TAS ANDRÁS. Budapest, 1976. 42.

[12] Materialy po grammatike sovremennogo čuvašskogo jazyka. Čeboksary, 1957. 64.

sonló szerkezetet találunk a rokon nyelvekben is, pl. cser. *-leč posna*, votj. *-leś ana* '-től külön'.

ERDŐDI JÓZSEF mutatott rá (MNy 72: 213–215), hogy a cseremisz, votják, mordvin és magyar párhuzam török hatással magyarázható. A csuvasban a *-tan*, *-ten* ablatívuszraghoz járul a *pušne* névutó, a tatárban pedig a *-dan*, *-dän* ablatívuszragból és a *baška* névutóból áll a szerkezet. A cseremisz és a mordvin nemcsak az ablatívuszi vonzatot, de magát a névutót is kölcsönvette.

4. Amíg a magyar névragozásban csak halvány nyomait találjuk a török hatásnak, az igénél más a helyzet. A magyar a finnugor korból csupán egyetlen múlt időt örökölt, a ma már csak egyes nyelvjárásokban használt fgr. **j* jeles múltat (*menék*, *menél*, *mene* stb.). Napjainkban szinte kizárólag a *t(t)* jeles múlt idő használatos (ritkán előfordul a *mondtam volt* típusú összetett alak is).

A magyar nyelv hagyományos múlt idő rendszere az alábbi volt (az egyszerűség kedvéért csak a Sg. 3. személyű alakokat adom meg):

I.	*mene*	*ment*
II.	*megy vala*	*megy volt*
III.	*ment vala*	*ment volt*

A felsorolt alakokon kívül előfordult még a *mene vala – mene volt*, de ezek, különösen az utóbbi, BÁNHÍDI ZOLTÁN[13] adatai szerint nagyon ritkák. A XVI. századi emlékekben mindössze 6 példát talál a *mene vala* típusra, a *mene volt* pedig éppen csak mutatóban fordul elő. Joggal feltételezhetjük, hogy a *mene vala – mene volt* típus nem ősi, hanem a múlt idő rendszer kiegészülésére analógiásan jött létre.

A magyar múlt idő rendszer nagy hasonlóságot mutat a permi nyelvekével és a cseremisszel. Erre jó száz éve találhatunk utalásokat a szakirodalomban. A permi–magyar párhuzamokra utal pl. SIMONYI ZSIGMOND,[14] majd jóval később HORVÁTH KÁROLY (MNy 40: 197–198) foglalja össze a kérdést.

B. A. SZEREBRENNYIKOV 1955-ben az I. Finnugor Nyelvészeti Konferencián *A finnugor nyelvek történetének néhány kérdése* c. előadásban (NyK 58: 189–200) szintén foglalkozik a permi, a cseremisz és a magyar múlt idők közötti párhuzammal, s arra a következtetésre jut, hogy ezek a párhuzamok abból az időből származnak, mikor a magyarság elődei az Ural vidékén a permi népek szomszédságában éltek (i. h. 200).

SZEREBRENNYIKOV néhány évvel később arra mutatott rá, hogy a permi nyelvek és a cseremisz múlt idő rendszere nagy fokú hasonlóságot mutat a szomszédos török nyelvekével. Összefoglalásában (i. m. 289) azt mondja, hogy a szóban forgó finnugor és török nyelvek egyező vonásai egymástól függetlenül fejlődtek ki, de megőrződésükben nagy szerepe volt a sok évszázados kölcsönhatásnak.

Szerintem SZEREBRENNYIKOV túl óvatos következtetései levonásánál. Mielőtt tovább mennék, a Sg. 3. személyű alakok segítségével felvázolom a votják és a cseremisz múlt idő rendszert, s a megfelelő magyar alakokat is feltűntetem.

[13] BÁNHÍDI ZOLTÁN, A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. NyelvtudÉrt. 12. sz. Budapest, 1957. 35–38.

[14] SIMONYI ZSIGMOND, Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon. I. Budapest, 1895.

I.	votj.	*miniz*	*minem*
	cser.	*mijâš*	*mijen*
	m.	*mene*	*ment*
II.	votj.	*mine val*	*mine vilem*
	cser.	*mija əle*	*mija ulmaš*
	m.	*megy vala*	*megy volt*
III.	votj.	*minem val*	*minem vilem*
	cser.	*mijen âl'e*	*mijen ulmaš*
	m.	*ment vala*	*ment volt*

A votjákban és a cseremiszben a két oszlop párhuzamos múlt idői között nincs különbség az időjelölést illetően, ugyanolyan múltban lejátszódó cselekvést jelölnek, de első esetben a cselekvő szemtanúja volt a cselekménynek, vagy valamiképpen közvetlen kapcsolatban volt vele, a másodikban viszont nem. Az effajta különbségtétel a nyelvek egész sorából kimutatható,[15] a finnugor nyelvcsaládon belül hasonló jelenséget találunk az észtben, a lívben, a vogulban és az osztjákban (ezekbe bizonyára a zürjénből került át). A jelenségnek ez a típusa azonban, amellyel a Volga–Káma-vidék finnugor nyelveiben találkozunk, jellegzetesen török. Az eredeti múlt idő jeles alakok mindig az ún. szemtanúsági alakokat jelölik. Példáink közül a votj. *miniz* alakban a fgr. *j*, a cser. *mijâš* esetében pedig a fgr. *ś* múlt idő jelet találjuk.

A nem szemtanúsági kategóriát jelölő múlt idők igenevekből fejlődtek: a votj. *minem* 'ment' alak azonos a participium perfektummal. A votjákban ebben a múlt időben a személyragok használata fakultatív, gyakoribb a személyragtalan alak. A votják e tekintetben is közel áll a csuvashoz, ahol az egyszerű, nem szemtanúsági múlt azonos a participium perfektummal, s csupán a személyes névmás utal a cselekvő személyére. A cser. *mijen* nem befejezett melléknévi igenév, hanem határozói. Van azonban olyan csuvas nyelvjárás, amelyben a nem szemtanúsági múltat nem befejezett, hanem határozói igenévvel fejezik ki.[16]

Az összetett múlt időket illetően ismét csak a török nyelvekre jellemző, hogy az összetételben a létige a cselekvést, történést kifejező ige után áll, s a nem szemtanúsági kategóriára a létige participium perfektuma utal, amint ezt a votj. *mine vilem* és a cser. *mija ulmaš* esetében látjuk, ahol a *vilem* és az *ulmaš* participium perfektumi alakok. Ez a múlt a mai csuvas nyelvben nincs meg, a tatárban is csak nyelvjárási szinten, de ez az összetett múlt idő típus a legelterjedtebb a török nyelvek összetett igeidői közül, s ezt tartják az egyik legrégebbinek is.[17] Ezek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a bolgár-törökben is megvolt, ahonnan a permi nyelvek és a cseremisz átvették.

A III. múlt, amely tulajdonképpen pluszkvámperfektum, ugyancsak megegyezik a votjákban és a cseremiszben a török nyelvekkel. Itt a cselekvést kifejező ige múlt idő jele igenévi eredetű, s a szemtanúsági ~ nem szemtanúsági kategóriára a létige megfelelő alakja utal. Ez így van a csuvasban is, pl. *vəl śirnəččə* 'írt vala' ~ *vəl śirnə pulnə* 'írt volt' (*vəl* 'ő'; *śir-* 'ír'; *-ččə* < **itə* 'vala'; *-nə* part. perf.; *pul-* 'van').[18]

[15] H. HAARMANN, Die indirekte Erlebnisform als grammatische Kategorie. Wiesbaden, 1970.

[16] Materialy po čuvašskoj dialektologii. Čeboksary, 1969. 157–158.

[17] A. A. JULDAŠEV, Analitičeskie formy glagola v t'urskich jazykach. Moskva, 1965. 128–140.

[18] L. 12. 199–200.

A permi és a cseremisz múlt idő rendszer török eredetének bizonyítékait még tovább növelhetném, de ezt minden részletre kiterjedően máshol szándékszom megtenni. Az elmondottak eléggé bizonyítják, hogy a votják (a zürjénről a rövidség kedvéért nem szóltam) és a cseremisz múlt idő rendszer török minta lemásolása. Ebből az következik, hogy a velük pontosan egyező magyar múlt idő rendszer is török.

A m. *mene ~ ment* alakpárból a második kétségkívül az ősmagyar korban fejlődött ki, mégpedig a participium perfektumból, amely funkcióját mind a mai napig megőrizte (vö. szeretett anya ~ az anya szeretett). A befejezett melléknévi igenév > múlt idő fejlődés természetesen minden külső hatástól függetlenül is végbemehetett volna, de ha tekintetbe veszszük, hogy ez a fejlődés pontosan beleillik egy török nyelvekre jellemző rendszerbe, amelyet a magyar más múlt időket illetően is lemásolt, akkor már más a helyzet.

A *mene ~ ment* alakok használata között nem sikerül határozott funkciókülönbséget megállapítani a legrégebbi nyelvemlékekben. BÁRCZI GÉZA egy Virginia kódexbeli idézettel kapcsolatosan ezt írja: „Látható, hogy az élő beszédet utánzó szövegben mindenütt befejezett múlt van, még akkor is, mikor az elmúlt eseménynek a beszélő jelenére való kihatása nem éppen nyilvánvaló; az elbeszélő részben viszont elbeszélő, történeti múlt."[19]

A *megy vala ~ megy volt* alakpár esetében BÁNHÍDI ZOLTÁN (i. m. 18) megállapítja, hogy jelentéskülönbség nem volt a két változat között. A *ment vala ~ ment volt* alakokról is ezt írja: „E típus *volt*-os változata teljesen azonos jelentésű a *valá*-s alakkal. Egymás mellett vetekednek, nem egyszer egy mondat keretén belül is." (uo. 34).

Egy ilyen kerek rendszer, mint a magyar múlt időké, nem képzelhető el eredeti funkciókülönbség nélkül. A *szemtanúsági ~ nem szemtanúsági* kategóriának egykor meg kellett lennie a magyarban is, s a *ment, megy volt, ment volt* típusú múlt idők a nem szemtanúsági kategória kifejezői voltak, ugyanúgy, mint permi és cseremisz megfelelőik, de később a szoros török környezet megszűntével ez a funkció fokozatosan elhalványult. Nem lehetetlen azonban, hogy középkori szövegeink alapos vizsgálata ki tudja mutatni nyomait.

BÁRCZI GÉZA (l. i. h.) is megjegyzi az általa tárgyalt múlt idők használatával kapcsolatban: „... olykor talán számunkra nem is világos árnyalat kifejezése fűződhetik egyikükhöz-másikukhoz".

Mint pontos alaki egyezésre szeretném felhívni a figyelmet a m. *ment vala ~ ment volt* alakpárra. A magyarban ugyanúgy, mint a votjákban, a cseremiszben és a csuvasban a régmúltban a főigén participiumi eredetű múlt időjel van az alakpár mindegyikén, s a különbség a létigéken jut kifejezésre.

4.1. További figyelemre méltó egyezés a magyar, a csuvas és a cseremisz között, hogy a m. *megy vala* alak és említett párhuzamai feltételes módot is kifejezhetnek. Erre a XVI. századból is találunk példákat, s nyilván jóval korábban is megvolt ez a használata, s nyelvjárásokban még a közelmúltban is élt. A DOMOKOS PÁL PÉTER gyűjtötte bukovinai székely dalban is megtaláljuk ezt a használatot. A cigányvajda felesége így siratja az urát: »Édes uram bárcsak addig *élsz vala*, míg nekünk egy fehér lovat *lopsz vala*.«[20]

A csuv. *vəl śiṛəččə* 'ő írna, írt volna' (*vəl* 'ő'; *śiṛə* 'írni fog' *-ččə* < **itə* 'vala'). Ez az alak csak az északi csuvas nyelvjárásokban használatos.[21] A cser. *mija əl'e* 'menne, ment volna' a fentebbi csuvas forma utánzata, de a csuvas egyszerű jövő időt, mivel ilyen a cse-

[19] BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelv életrajza. Budapest, 1963. 163.

[20] A mi dalaink. Kolozsvár, 1942. 63.

[21] L. 12. 207–208.

remiszben nincs, jelen idővel helyettesíti. Figyelmet érdemlő egyezés, hogy mindhárom nyelvben a létige vala értékű alakja használatos.

4.2. A magyar az egyetlen finnugor nyelv, amely ismeri a hatóigét. Az *alhat*, *élhet* stb. alakokban a *-hat*, *-het* képző a *hat* 'képes vmire' jelentésű igéből fejlődött. A képző eredetét illetően nem merült fel kétely, de fejlődését illetően több vélemény hangzott el. Ez a formáns kivétel a magyar igeképzők között, mivel ez az egyetlen, amely önálló szóból fejlődött.

SIMONYI[22] szerint a *hat* ige eredetileg mellérendelő összetétel utótagjaként kapcsolódott valamely igéhez. Szerinte egy *írok-hatok*-féle összetételből fejlődött a mai *írhatok*.

MÉSZÖLY[23] is úgy gondolta, hogy a *hat* ige eredetileg mellérendelő összetétel utótagjaként járult a megfelelő alapszóhoz. Először csak mozgást jelentő összetételek utótagjaként használták, olyanokban, mint a mai *jár-kel*. MÉSZÖLY szerint az ilyen összetételekben fejlődött ki a *hat* ige 'előremegy' jelentéséből a 'képes, bír' jelentés, s később ezzel az új funkcióval már olyan igékhez is kapcsolódhatott, amelyek nem mozgást jelentettek.[24]

Az idézett és az idézetlenül maradt vélemények abban mind megegyeznek, hogy a hatóige kifejlődése a magyarban belső fejlődés eredménye.

A török nyelvek széltében ismerik a hatóigéket, s több ilyen képző használatos bennük.

A csuv. *-aj-*, *-ej-*, *-i-*, *-ij-* képző (pl. *kiletər* 'jöttök', *kilejetər* 'jöhettek')[25] az ótör., ujg. *u-* 'können' igével kapcsolatos.[26]

Más török nyelvekben a *bil-* 'tud, képes' jelentésű ige tölti be a hatóige-képző szerepét, pl. az oszmánliban *gelmek* 'jönni' ~ *gelebilmek* 'jöhetni'; *yazmak* 'írni' ~ *jazabilmek* 'írhatni'.[27]

Ezt az egybeesést a magyar és a török nyelvek között ilyen szoros érintkezés esetén nem lehet nem figyelembe venni.

5. Mind a finnugor, mind a török nyelvekre jellemző, hogy alárendelt mondatok helyett igeneves szerkezeteket használnak. KLEMM ANTAL (TörtMondt. 381) ezeket mellékmondattal egyenértékű kifejezéseknek nevezi. A finnugor nyelvekben ezek a szerkezetek alaki szempontból annyira különböznek egymástól, hogy az alapnyelvre csak a rendszer csírái vezethetők vissza, a kiteljesedés az egyes nyelvek külön életében ment végbe, s több esetében a török nyelvek hatásával is számolni kell, elsősorban a cseremiszben és a votjákban.[28] Több esetben a magyar szerkezet pontos megfelelőjét nem a finnugor nyelvekben találjuk, hanem a csuvasban, s ilyen esetekben a cseremiszhez, votjákhoz hasonlóan a magyarban is számolni kell a török hatással.

---

[22] L. 14. 380.

[23] MÉSZÖLY GEDEON, Nyelvtörténeti fejtegetések a HB. alapján. Acta Univ. Szeged. Sect. Phil. XIV, 5.

[24] A kérdés összefoglalásához és további bibliográfiai utalásokhoz l. D. BARTHA KATALIN: Magyar történeti szóalaktan II. Budapest, 1958. 53–54.

[25] L. 12. 184.

[26] M. RÄSÄNEN, Materialen zur Morfologie der türkischen Sprachen. Helsinki, 1957. 177.

[27] A. N. KONONOV, Grammatika sovremennogo tureckogo jazyka. Moskva–Leningrad, 1956. 191.

[28] BERECZKI, GÁBOR, Parallelnye javlenija v oblasti pričastnych konstrukcij v finno-ugorskich i t'urskich jazykach Povolžja. In: CQuiIFU III. 101–110.

A *napkeltekor* 'mikor a nap felkelt', *jöttekor* 'mikor ő megjött' szerkezetek felépítése a következő: *t* a part. perf. képzője; *-e* Px Sg 3. sz.; *-kor* 'idő'. A csuv. *vârman vitər tuχnâ čuχ pər jivâśa kuś χi̯vrâm* 'az erdőn át mentemben egy fát megjelöltem'[29] mondatban a *tuχ-* 'megy, kimegy'; *-nâ* a part. perf. képzője; *čuχ* 'idő'.

A csuvasban hiányzik a Px, aminek a magyarázata lehet a birtokos személyjelek használatának visszaszorulása. Az archaikus *-tâ*, *-râ* participiumképzővel kapcsolatosan viszont kiteszik. Ugyanez a mondat ezzel a képzővel így hangzik: *χura vârman vitər tuχrâm čuχne* 'a sötét erdőn át mentemkor'.[30] A *tuχrâ* participiumhoz a Sg l. sz. Px járul.

Ugyanez a csuvas participiumképző használatos a *-pa*, *-pe* insztrumentáliszraggal is, pl. *kaś polttipe* 'est jöttével' (tkp. lettével; *pol-* 'lesz'; *i* Px Sg 3. sz.) *χəvel anttipa* 'napnyugtával'.[31] Ezek a példák teljesen analógikusak a magyar fordításban alkalmazott participiumos szerkezetekkel.

*

A fentebb elmondottak az első kísérlet a magyar nyelvet ért török hatás összegezésére. A további kutatások nyilván még sok kiegészítést hoznak, különösen a tükörfordítások területén.

[29] I. ANDREJEV, Pričastie v čuvašskom jazyke. Čeboksary, 1961. 96.

[30] L. S. LEVITSKAJA, Istoričeskaja morfologija čuvašskogo jazyka. Moskva. 1976. 85.

[31] L. 30.